

OMGANG MET HET VERLEDEN IN ZUID-AFRIKA

In opdracht van het Zuid-Afrikaans oorlogsmuseum in Bloemfontein

te leven. Soms is het voor dit laatste nodig die gemeenschappelijke herinnering aan te passen of uit te wissen.³ L'oubli was voor Renan zelfs een noodzakelijke factor voor het stichten van naties. Selectieve amnesie, samen met nieuwe mythevorming is in de moderne tijd vaak essentieel geweest voor het construeren van succesvolle nationale herinnering.⁴

Een andere optie is dit verleden meer Afrikaans aan te kleden. De wens om de rol van de zwarte bevolking tijdens de boerenoorlogen meer gestalte te geven hoort daarbij.⁵

Dat geldt ook voor het onderzoek dat de Amerikaanse historicus Stowell Kessler nu voor het museum van Bloemfontein verricht. Zijn studie moet verschijnen bij de herdenking van het feit dat de oorlog honderd jaar geleden is begonnen. Kessler houdt zich bezig met het lijden van de zwarte mensen in de Engelse concentratiekampen. Tot voor kort werd alleen aandacht besteed aan de 28000 omgekomen vrouwen en kinderen van de boeren in deze kampen die vooral in Oranje Vrijstaat waren opgericht. Slechte woonomstandigheden en gebrekkige medische zorg eisten een zware tol. Kessler is een van degenen die ook aandacht wil vragen voor de in ieder geval meer dan 10000 zwarten die tegelijkertijd in kampen zijn omgekomen. Ontzettend veel boerenhofsteden waren door het Engelse leger vernietigd in hun strijd tegen de boerenguerrilla's. De vrouwen en kinderen waren weggevoerd naar concentratiekampen. Dat zelfde lot trof de zwarte bevolking die economisch aan deze boerderijen waren gebonden en dus ook wegmoesten. Hoewel zij officieel niet vast werden gezet, werden zij wel op bepaalde plaatsen bijeengedreven en zijn er onder hen ook veel slachtoffers gevallen.

In Bloemfontein staat het grote nationale Vrouwenmonument ter nagedachtenis aan de omgekomen vrouwen en kinderen van de boeren. Kessler wil ook een dergelijk monument voor de zwarte bevolking. Volgens hem moet het gemeenschappelijk lijden van zwart en wit een brug vormen voor allen om naar de toekomst te lopen.⁶

Het is natuurlijk maar de vraag of een gezamenlijk verleden van louter lijden voldoende basis is voor een gedeeld historisch bewustzijn voor blank en zwart, maar het lijkt in ieder geval een positievere benadering van de huidige grote problemen met het verleden dan het alleen maar wissen van collectief geheugen of het vervangen ervan door nieuwe mythen. Met name het verwijderen lijkt zinloos, indien al mogelijk. Individuen of groepen mensen hebben immers, hoe dan ook, een verhouding met

³ E. Renan, *Qu'est-ce qu'une nation? Conference faite en Sorbonne le 11 mars 1882*, in *Oeuvres Completes* (Parijs 1947) I, 887-906.

⁴ T. Kushner, 'I want to go Living after my Death: The Memory of Anne Frank', in M. Evans en K. Lunn eds, *War and Memory in the Twentieth Century* (Oxford 1997) 5.

⁵ Zie bv. P. Warwick, 'Blacks in the South African Wars' in: P. Warwick ed., *The South African War. The Anglo-Boer War 1899-1902* (Londen 1980)

⁶ Saturday Star 14-9-1996.

het verleden, die essentieel is om tot een waardering en inschatting te komen van de structuren en processen binnen de eigen samenleving.⁷

Conservering van het verleden als sociale activiteit

Bemoeienis met het herinneren en bewaren van een collectief verleden is per definitie een sociale activiteit. Iedere samenleving bewaart wel op de een of andere manier opvattingen over een selectie van gebeurtenissen in het verleden. Welke gebeurtenissen daarbij vooral aandacht krijgen, wordt zowel door het verleden zelf bepaald als door het belang dat op het moment van herinneren aan bepaalde aspecten van dat verleden wordt gehecht. Dat sociaal geselecteerde verleden kan op verschillende manieren worden vastgelegd: in documenten, maar ook in andere vormen zoals monumenten en gedenktekens.

Ook muziek kan bijvoorbeeld een zelfde functie vervullen. Op 11 december 1899 leed het Engelse leger onder Lord Methuen een zware nederlaag tegen de boerencommando's onder leiding van Cronjé en De la Rey bij Magersfontein. In de namiddag was er een nogal ordeloze en haastige terugtocht van een bataljon van de Gordon Highlanders. Op dat moment kregen doedelzakspelers de opdracht 'The Campbells are coming' in te zetten, omdat men, overigens tevergeefs, hoopte dat de herinnering aan de nationale trots de gaande Schotten tot staan zou brengen.⁸

De sociale functie van het bewaren of oproepen van het verleden is dus een continuering van gewenste structuren en processen door middel van een identificering met een verleden waarbinnen die structuren aangegeven zijn. In deze functie van historisch besef ligt direct opgesloten dat verschillende samenlevingen telkens andere keuzes zullen maken en dat dit ook zal gelden voor onderscheiden groepen binnen één samenleving. Ten aanzien van deze laatste situatie mogen wij aannemen dat politiek-dominante groepen de mogelijkheid hebben en zullen benutten om aan dat verleden letterlijk meer vorm te geven dan andere groepering dat kunnen doen.

Zuid-Afrika is daar een goed voorbeeld van. Tot de Tweede Wereldoorlog domineerde het Kaaps-Engelse verleden niet alleen de schoolboekjes, maar hadden ook veel van de zichtbaar gemaakte bindingen met het verleden daarop betrekking. Nog in 1968 klaagde een redacteur van *De Afrikaner* erover dat er veel monumenten voor Engelsen in Natal waren, maar nauwelijks een voor boeren.

Britten versus Boeren

Toch waren er in de jaren na de oorlog in ruime mate gedenktekens opgericht voor de gevallen burgers van de voormalige boerenrepublieken, maar wel hoofdzakelijk in de

⁷ Zie hierover J.G.A. Pocock, 'The Origins of Study of the Past: A Comparative Approach', *Comparative Studies in Society and History* 4 (1961-1962) 209-246. Pocock spreekt in dit verband over past-relationships.

⁸ Over deze gebeurtenis J.H. Breytenbach, *Die Geskiedenis van die Tweede Vrijheidsoorlog in Suid-Afrika, 1899-1902* deel II (Pretoria 1971) 163.

Vrijstaat en Transvaal. Elke plaats, die zijn eigen commando heeft geleverd, heeft wel zijn eigen monument. Deze monumenten lijken erg op de herdenkingsobeliskken die in Frankrijk na de Eerste Wereldoorlog in alle dorpen en stadjes zijn opgericht. De permanente herinnering aan deze burgers die hun leven voor de boerenonafhankelijkheid en -cultuur hadden gegeven, vormde uiteraard een stimulans voor een continuering van de politieke samenwerking tussen de Afrikaanders en droegen weer extra bij aan hun gevoel van eigen identiteit. Met name in de eerste decade van de twintigste eeuw begonnen alle Afrikaners zich als één volk te zien en niet meer, zoals daarvoor, vooral als Transvalers of Vrijstaters of Hollands sprekende Kaapbewoners. Voor dit gezamenlijk identiteitsbesef was een vasthouden aan het vijandbeeld van de Britten ook nuttig. Aan de andere kant moest er juist met deze groep nauw worden samengewerkt na de Vrede van Vereeniging, die op 31 mei 1902 een einde aan de oorlog had gemaakt. Een te nadrukkelijk negatief historisch beeld van de Engelsen zou op den duur gewenste politieke doelen in gevaar kunnen brengen. Dat wordt bijvoorbeeld zichtbaar in de discussies rond de oprichting van het Vrouwenmonument bij Bloemfontein. In 1906 had de voormalige president van de Vrijstaat, Steyn, een organisatie gevormd om fondsen te verzamelen voor de oprichting voor een nationaal monument om de slachtoffers van de Britse concentratiekampen te herdenken. De vroegere boerengeneraals Botha en Smuts probeerden toen Steyn van zijn voornemen af te brengen omdat zij bang waren het Engels sprekende deel van de bevolking van zich te vervreemden. Steyn hield echter vol vanuit de gedachte dat de offers die in het verleden waren gebracht, inspiratie zouden leveren voor de toekomst.⁹ Op 16 december 1913 werd het monument in Bloemfontein onthuld. Onthullend is natuurlijk vooral weer de datum. 'Ou koeie moenie vergeet word nie'. Zo had Steyn zich uitgedrukt tegen de Nederlander W.J. Leyds naar aanleiding van diens boeken over de boerenoorlogen.¹⁰

De Grote Trek

De moeilijkheden rond het Vrouwenmonument geven aan dat de sociale omgang met Boeren-Engelse geschiedenis problemen gaf. In een niet zo lang geleden verschenen proefschrift is dat ook vastgesteld ten aanzien van Afrikaanse historische jeugdromans. De rond de eeuwwisseling zeer populaire boeken van D'Arbez (J.F. van Oordt) lijken na 1910 thema's uit twisten tussen Engelsen en Boeren te vermijden of minder fel uit te drukken.¹¹ De bij sommige leiders levende wens tot verzoening is wellicht een van de redenen geweest waarom er in de geschiedbeelden van

⁹ I. Hexham, *Afrikaner Nationalism 1902-1914*, in P. Warwick ed., *The South African War. The Anglo-Boer War 1899-1902* (London 1980).

¹⁰ F.A. van Jaarsveld, *Lewende Verlede* (Pretoria 1961) 102. Steyn maakte zijn opmerking naar aanleiding van de twee bekende boeken van Leyds: *De eerste annexatie van de Transvaal* (1906) en *Het insluiten van de Boeren Republieken* (1914).

¹¹ S. Huigen, *De weg naar Monomotapa. Nederlandstalige representaties van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika* (Amsterdam 1996) 114-116.

de Afrikaners steeds meer nadruk werd gelegd op de gebeurtenissen in de negentiende eeuw en met name op de Grote Trek van 1836. Aan de andere kant had de herinnering daaraan juist ook door de strijd met de Engelsen aan het eind van de eeuw hernieuwde belangstelling gekregen. De gelofte, aan de vooravond van de strijd bij de Bloedrivier gedaan, werd als het ware vernieuwd door de klipstapeling in 1880 van de 8000 aanwezige burgers bij Paardekraal.¹² Door het neerleggen van een stuk steen (klip) verbonden zij zich om de strijd met de Engelsen voor hun land te voeren.¹³ In de opvattingen van mensen als Paul Kruger was de geschiedenis van de Transvalers en Vrijstaters pas echt begonnen met De Trek. Als men zich maar aan de Gelofte hield, dan zou God er wel voor zorgen dat alles weer 'reg' zou komen.¹⁴ In het beeld van de Grote Trek en de gebeurtenissen rond Dingaan komen dan ook allerlei nadrukken die betrekking hebben op de strijd met de Engelsen. Zo wordt met grote nadruk gesteld dat de boeren of in gebieden kwamen die verlaten waren of deze van de rechtmatige eigenaren door wettige aankoop hadden verkregen.¹⁵ De Engelsen betichtten de boerenemigranten immers regelmatig van vrijbuitelij tegen de inheemse bevolking. Daarom werd in het verhaal van Piet Retief grote aandacht besteed aan de door hem gesloten overeenkomst met koning Dingaan. Diens optreden werd niet alleen als laffe moord voorgesteld, maar ook als een soort koopcontractbreuk. De historische 'karaktermoord' op de Zulukoning kan dus voor een groot gedeelte verklaard worden als gevolg van een discussie tussen de blanke bevolkingsgroepen van Zuid-Afrika, waaraan de zwarte bevolking part noch deel had. Wel heeft het een negatieve beeldvorming over de zwarte bevolking lange tijd krachtig beïnvloed.

Deze beeldvorming is nog altijd prominent zichtbaar in het grootste monument dat Zuid-Afrika bezit, het Voortrekkersmonument bij Pretoria. Zo worden in het gidsje uit 1986 de speren in het hek rond het monument beschreven als de assegaaien die de macht van Dingaan uitbeeldden, die de weg van de beschaving wilde versperren.¹⁶ In de reliëfs op het monument en in de beschrijving ervan wordt verder constant de herinnering opgeroepen aan het heroïsche, maar correcte optreden van de beschavingbrengers met hun ossewagens en het ongeremde incorrekte gedrag van sommige inheemse volkeren. Het Voortrekkersmonument is op 16 december ingewijd. De bouw ervan was eind jaren dertig begonnen in nauwe samenhang met de grote honderdjarige herdenking in 1938 van de tocht van Piet Retief

¹² Van Jaarsveld, *Lewende Verlede*, 202.

¹³ Na de verovering van Pretoria in 1900 zouden blijkens opschriften op het monument de Engelsen de moeite hebben genomen de klippies weg te halen en veel verderop in de Vaalrivier te storten. Wat er ook is gebeurd, ze liggen er in ieder geval niet meer.

¹⁴ De bekende uitdrukking wordt overigens ten onrechte vaak aan Paul Kruger toegeschreven.

¹⁵ Hier speel vooral de discussie rond de difaqane een grote rol. Zie bijvoorbeeld C. Saunders, *The Making of the South African Past. Major historians on race and class* (New Jersey 1988) 42.

¹⁶ R. Heymans, *Voortrekkersmonument Pretoria* (Pretoria 1986).

naar Natal en de daarop volgende wraak op de Zulu's bij Bloedrivier. Volgens de opdrachtgevers diende het monument orde, meetkundige precisie en symmetrie uit te stralen als symbolen van beschaving die nu ook naar het binnenland was gebracht.

De hernieuwde activering van Piet Retief in 1938 had natuurlijk iets te maken met het belang wat nu eenmaal aan periodes van honderd jaar wordt gehecht, maar vooral met de politieke strijd binnen het Afrikanervolk op dat moment.¹⁷ De emotioneel bijzonder geladen herdenking van het eeuwfeest en de daarbij passende bouwactiviteiten aan het monument vormden zo een afspiegeling van de discussies rond het Afrikaner zijn en vormden tegelijkertijd een stimulans om dat op een bepaalde manier te zijn. Monumenten zijn vaak tegelijkertijd neerslag van sociale discussies als initiatoren ertoe. De *past-relationship* van Pocock vindt er een stoffelijke uitdrukking in. Over het algemeen zullen deze discussies het levendigst zijn in de tijd van de oprichting van het monument en misschien even expliciet aanwezig bij een eventueel verdwijnen ervan. Tijdens de levensduur van monumenten kan de aandacht die eraan wordt geschonken een indicatie voor hun betekenis zijn. In 1939 zijn er in ieder geval felle discussies onder de Afrikaners gevoerd of het land als lid van de Commonwealth aan de zijde van de Geallieerden moest deelnemen aan de Tweede Wereldoorlog of niet. De Verenigde partij van Smuts heeft daar uiteindelijk voor gezorgd maar dat is ten koste gegaan van de aanhang onder de Afrikaners. Ook de betrekkingen tussen Engels en Afrikaanssprekenden hebben er zwaar onder geleden. Weinig Afrikaners voelden kennelijk voor een trek tegen het Nationaal-Socialisme in Europa. Hitler had waarschijnlijk in hun ogen te weinig met Dingaen gemeen.¹⁸

Nieuwe trends

Gezien de gevoelens en gevoeligheden in Zuid-Afrika in deze tijd hoeft het geen verbazing te wekken dat er juist in 1940 een aantal nieuwe monumenten verrijzen ter nagedachtenis van omgekomen vrijheidsstrijders tijdens de Tweede Boerenoorlog. Zo staat er een uit die tijd midden op de Spionkop, een van de bekende slagvelden in Natal. Het opschrift voor de vijf en zeventig boeren die daar zijn gesneuveld begint met: 'Laat 't nageslacht hen nooit vergeten zolang het mensdom duren zal Tot zelfs de hemelen zijn versleten en d'aarde wankelt tot haar val'. Een betrekkelijk nieuw en goed onderhouden monument te midden van oudere en zwaar geroeste Engelse graven. Op hetzelfde ogenblik kwamen er duizenden kilometers noordelijker heel wat nieuwe Engelse graven bij en werd er tot het uiterste gestreden om het bezit van het luchtruim boven Londen. Niet genoeg kennelijk om tegen te houden dat de herinnering aan de strijd met de Britten in het verleden nieuw stenen leven werd ingeblazen.

¹⁷ Zie hiervoor Giliomee en Schutte, *Afrikaneridentiteit*, 144-149.

¹⁸ Daarentegen probeerde het nationaal-socialisme regelmatig zich te identificeren met Kruger in zijn strijd tegen de Engelsen. Zie hiervoor Jaarsveld, *Lewende Verlede*, 208-216.

Zoals eerder gesteld maakt niet alleen de inwijding, maar ook de zorg voor historische plekken en gedenktekens duidelijk in hoeverre de belangstelling voor bepaalde aspecten van het verleden nog levend is en welke mensen of groepen bereid zijn dat levendig te houden. Zuid-Afrika vormt hierin op dit ogenblik een van de interessantste onderzoeksgebieden. Er is immers een volstrekt nieuwe politieke situatie ontstaan waarin allerlei scenario's mogelijk zijn en in ieder geval veel beweging zit in de op het eerste gezicht vrij bewegingloze *lieux de mémoire*.¹⁹ Symptomatisch zijn de pogingen die van allerlei kanten worden ondernomen om het woord *Kafir* wat op een aantal negentiende eeuwse grafschriften voorkomt weg te laten beitelen. Tot nu toe is dit nog voorkomen door het Zuid-Afrikaanse equivalent van onze Monumentenzorg maar de beweging rond het woord is uiteraard duidelijk zichtbaar. Symptomatisch ook zijn de discussies die in talloze overheidsorganen nu worden gevoerd over het al of niet toekennen van subsidies voor de herdenking in 1999 van het feit dat de Tweede Boerenoorlog honderd jaar geleden uitbrak. Zoals te verwachten is, heerst er grote verdeeldheid over de vraag wat bewaard moet worden en welke nieuwe herinneringsprojecten moeten worden aangenomen. Al in mei 1991 werd in de pers gesproken over het verschrikkelijke feit dat niet minder dan 98 procent van de ongeveer 40000 beschermde monumenten en plekken in Zuid-Afrika symbolisch waren voor het blanke herinneren.²⁰ Met name drie monumenten werden voorgedragen voor onmiddellijke vernietiging. Dat waren het Voortrekkersmonument, Paardekraal en de grote buste van 'Baas' J.G. Strijdom, de voorganger van Verwoerd. Daarnaast werd een aantal huizen genoemd die in aanmerking moesten komen om opgenomen te worden in de 'national heritage' en beschermd cultuurgood dienden te worden. Daaronder vroegere verblijven van Nelson Mandela en zijn vrouw Winnie en van Mahatma Gandhi. Robbeneiland is intussen een van de eerste nieuwe monumenten geworden. Het huis van Winnie Mandela in Brandfort lijkt weinig kans meer op verlengd verblijf op aarde te hebben. Het huis van Sol Plaatje daarentegen in Kimberley heeft dat wel gehaald. Het idee om een gebalde vuist van Mandela in de buurt van het Voortrekkersmonument op te richten, waarbij die vuist dan ook nog iets hoger moest uitkomen, is daarentegen niet verder uit de hand gelopen.

Wél ontwikkeld zijn initiatieven rond de monumenten en het museum bij Bloedrivier. De in brons gegoten ossewagens van het boerenlager van Andries Pretorius staat er glanzend bij en ook de kanonnetjes die hij gebruikte tegen de impi's van Dingaan blinken krijgshaftig. Het museum is gloednieuw en geeft een mooi pro-Afrikaans historisch overzicht. De private stichting achter al dit fraais is duidelijk goed gemotiveerd geweest, juist in de jaren waarin hun visie niets van de overheid had te verwachten. Verwaarlozing van onderdelen van de geschiedenis vanuit het publieke domein kan dus voor andere groepen juist een stimulans betekenen er meer aan te doen.

¹⁹ Over deze herinneringsplaatsen zijn vooral de studies van Pierre Nora een vertrekpunt voor verdere bespiegelingen geworden. P. Nora, *Les Lieux de Mémoire* (Parijs 1984-1993).

²⁰ *The Weekly Mail* 3-9 may 1991.

De toekomst van het verleden

De wedijver tussen blanke en zwarte geschiedenis kan zo het aantal beschermde plekken nog aardig doen toenemen. Een zelfde effect kan de onderlinge discussie binnen de ANC over de representatie van het verleden opleveren. Moet daarbij de nadruk worden gelegd op de gewapende strijd tijdens het apartheidsregiem, niet bepaald intensief overigens, of moet de aandacht worden gelegd bij die leden van de zwarte bevolking die zich in Zuid-Afrika ingezet hebben voor de noden van hun medemens? Het lijkt in ieder geval redelijk dat het zwarte bevolkingsdeel eindelijk ook eens de kans krijgt hun subjectieve kijk op de geschiedenis tot uitdrukking te brengen.²¹ Behalve in de historiografie moet dat ook langzamerhand zichtbaar worden in nieuwe musea. Zo zijn naast het graf van Piet Retief in de nabijheid van de kraal van Dingaan enkele gloednieuwe gebouwtjes verrezen met daarin een overzicht via tekeningen en replica's van de gorierijke en vooral oeroude geschiedenis van Afrikaanse stammen. Ook de hutten in de kraal zijn net gerestaureerd en de omheining nieuw opgebouwd. Het graf en het gedenkteken voor Piet Retief en zijn zeventig gedode makkers liggen er heel wat slechter bij. Glanzend is daar alleen nog een duidelijk later toegevoegd bordje, waarop staat dat samen met de boeren ook dertig 'agterrijers' door de Zulu's zijn gedood.

Veel al langer bestaande historische musea in Zuid Afrika voegen op het ogenblik nieuwe gekleurde dimensies aan hun uitstallingen toe. In het Hugenotenmuseum aan de Kaap is een nieuwe zaal ingericht met voorstellingen van het leven van de Khoi en de San (vroeger Hottentotten en Bosjesmannen). Bantoe dorpen verrijzen waar toeristen kunnen zien hoe het 'echte' Afrika eruit zag, of zoals het er uitgezien zou moeten hebben overeenkomstig de wensen van de huidige politieke machthebbers. Het nationale museum over de boerenoorlog in Bloemfontein heeft steeds meer vitrines die de lotgevallen van de niet-blanken behandelen. Bij de jaarlijkse feestelijke herdenking in Stellenbosch van Simon van der Stel, de zeventiende-eeuwse commandeur van de VOC, zal komend jaar voor het eerst een dansgroep uit Maleisië optreden. De kleurlingburgemeester van Stellenbosch wil op die manier in herinnering roepen dat in het gevolg van Van der Stel inheemsen uit Indië waren. Enkele jaren geleden heeft de Engelse koningin Elizabeth bij haar bezoek aan Zuid Afrika een herinneringsmuur in Soweto onthuld ter nagedachtenis van de 607 zwarte slachtoffers die als soldaten van het Britse leger op 21 januari 1917 waren omgekomen. Zij zaten aan boord van de SS Mendi die na een botsing met een ander Engels schip voor het eiland Wight verging. 'Een tragisch en heroïsch verhaal dat nu pas erkenning heeft gekregen' zegt de huidige minister van defensie. Het heroïsche moet dan zitten in het later vertelde verhaal waarbij leden van verschillende stammen, uiteindelijk eensgezind, samen hun doodslied stampend in de

²¹ Over deze tendenzen in de geschiedschrijving nu zie K. Smith, *The Changing Past. Trends in South African historical writing* (Johannesburg 1988) 220-221.

golven verdwenen. Zo kun je een dom ongeluk nog aardig aankleden.

Het is onbekend wat de toekomst in Zuid-Afrika voor het verleden *in pectore* heeft. Sommige mogelijke tegenhangers van Piet Retief onder de zwarte bevolking zijn nog niet eens gestorven. Allerlei beleidsmakers en consulenten houden zich op dit moment met de planning en vormgeving van het nieuwe verleden bezig en de uitkomsten daarvan moeten nog worden afgewacht. Sommige *lieux de mémoire* zullen letterlijk uit het zicht verdwijnen, andere worden aangevuld met nieuwe, reële en verzonnen, toevoegingen en geheel nieuwe zullen er ook wel komen. Eén slachtoffer lijkt al in de maak te zijn en dat is, paradoxaal genoeg, het geschiedenisonderwijs. In de nieuwe leerplannen voor de scholen is daar vrijwel geen plaats meer voor ingeruimd. Geschiedenis in het onderwijs dreigt zo een discussie met een einde te worden. Monumenten zullen er blijven.

Paul Schulten